

ДО 85-РІЧЧЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНИ

УДК 001(092):631525(477)631.527.(477)

С.В. КЛИМЕНКО

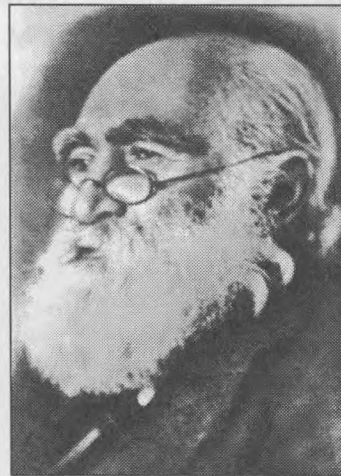
Національний ботанічний сад ім. М.М. Гришка НАН України
Україна, 01014 м. Київ, вул. Тімірязєвська, 1

ВКЛАД АКАДЕМІКА М.Ф. КАЩЕНКА У РОЗВИТОК ТЕОРІЇ І ПРАКТИКИ ІНТРОДУКЦІЇ РОСЛИН В УКРАЇНІ

Висвітлено діяльність академіка М.Ф. Кащенко в галузі інтродукції, акліматизації та селекції рослин у різні періоди його життя. Розглянуто етап становлення акліматизації та селекції плодових, лікарських і декоративних рослин на півночі України.

Микола Феофанович Кащенко – зоолог, ембріолог, акліматизатор, селекціонер, дійсний член Академії наук України з 1918 р. Разом з видатними вченими В.І. Вернадським і А.Ю. Кримським брав активну участь у становленні української академічної науки. Він був першим головою фізико-математичного відділення УАН [7].

Народився М.Ф. Кащенко 7 травня 1855 року на хут. Веселий Олександрівського повіту Катеринославської губернії. У 1880 р. закінчив медичний факультет Харківського університету і впродовж дев'яти років працював у цьому закладі. З 1888 р. – професор, а у 1894 – 1895 р. – ректор Томського університету. У 1912 р. він обіймає посаду професора зоології Київського політехнічного інституту [20].

М.Ф. Кащенко

Основні наукові роботи вченого присвячені ембріології хребетних тварин, гістології, мікроскопічній техніці, теріології, герпетології, акліматизації і селекції рослин. За заслуги в галузі зоології,

© С.В. КЛИМЕНКО, 2003

анатомії і археології його обирають членом ради товариств: Міжнародного анатомічного, природодослідників при Петербурзькому, Харківському, Томському і Київському університетах [2]. Організатор і директор (1919–1926) Зоологічного музею АН УРСР, засновник (1913) і впродовж двадцяти років директор Акліматизаційного саду у Києві.

Акліматизаційний сад був створений М.Ф. Кащенком на території Київського політехнічного інституту, де він обіймав посаду професора сільськогосподарського відділення [7]. Основне завдання саду – інтродукція та акліматизація південних плодових, лікарських, технічних, декоративних рослин для впровадження їх у народне господарство. На той час це був унікальний заклад такого напрямку. Акліматизація як окрема наука ще тільки почала формуватися. Спеціальних установ з метою акліматизації рослин у країні ще не існувало.

Сучасник І.В. Мічуріна (1855–1935), добре знайомий з його роботами, М.Ф. Ка-

щенко стояв біля витоків промислового садівництва в Сибіру [23], а також проводив роботи з інтродукції, акліматизації і селекції різних видів рослин, особливо південних і нових плодових культур, на півночі України. Микола Феофанович був автором численних праць з інтродукції, акліматизації та селекції плодових, лікарських, технічних, декоративних рослин. Саме він обґрунтував наукові засади акліматизації південних плодових рослин на півночі України.

На жаль, сьогодні ім'я М.Ф. Кащенка, на відміну від І.В. Мічуріна – відомого російського дослідника-плодовода, маловідоме. Проте заслуги Миколи Феофановича перед вітчизняною наукою не менш вагомі.

І.В. Мічурін і М.Ф. Кащенко працювали в галузі акліматизації і селекції в одні і ті самі роки, використовуючи для акліматизації часто одні і ті самі методи, зокрема метод ступінчастої акліматизації, який виправдав себе, давши можливість розширити культурний ареал

М.Ф. Кащенко зі співробітниками в Акліматизаційному саду, 1930 р.

багатьох видів рослин на 500–700 км далі на північ. Так склалося, що І.В. Мічуріна підтримала свого часу радянська влада, надавши можливість працювати в галузі акліматизації і селекції нових сортів плодових рослин. Миколі Феофановичу було складніше, але незважаючи на це, успіхи його в садівництві і рослинництві надзвичайно важливі для української науки. Адже саме М.Ф. Кащенко ми зобов'язані тим, що на півночі України вирощуються сорти персика, які не поступаються зимостійкістю аборигенним видам рослин. Здійснилася мрія вченого, про яку він писав: "Я хочу опролетаризувати персик, скинути з нього іноземну аристократичність. Мрію, щоб біля кожної селянської хати поряд з вишнею і яблунею безбоязно ріс персик" [8]. Такий сорт був виведений, так само, як і зимостійка яблуня в Томську, шляхом послідовного висівання насіння та відбору сіянців.

Його звали чарівником... Щоправда, титул цей йому не подобався. Адже досягти великих успіхів він зміг тільки наполегливою працею і великою вірою у свою справу. Якби був чарівником, хіба йшов би так довго і важко до своєї мети? Лікар за освітою, професор зоології за спеціальністю, М.Ф. Кащенко з 80 років свого життя 40 віддав "перетворенню живої природи, справі збагачення Сибіру і України новими рослинами".

Сибір вразив М.Ф. Кащенко своїми масштабами, величезними природними можливостями, контрастами багатства і злиднів. Він і гадки не мав, що цей незайманий край упродовж 24 років буде для нього полем різнобічної наукової діяльності. Кащенко приваблювала, здавалося б, фантастична ідея: створити плодівництво там, де його не було і де зовнішні умо-

ви для цього зовсім несприятливі. Микола Феофанович підійшов до реалізації цієї ідеї як вчений, що не лише поставив перед собою мету, а й чітко уявляв шляхи її реалізації. Він невтомно і вдумливо експериментує, вивчає дикі плодові породи, оцінює їх потенціальні можливості, впроваджує європейські сорти, знайомиться з роботами місцевих садоводів-аматорів. Свою присадибну ділянку він перетворює на живу лабораторію, де крім найстійкіших європейських сортів вирощує сибірську та китайську груші, дикий абрикос, степову вишню, сибірські ягідні культури [23].

У цей же час М.Ф. Кащенко листується з І.В. Мічуріним, одержує від нього саджанці, живці, насіння, прагне об'єднати зусилля аматорів-піонерів сибірського плодівництва, поставити їхні досліди на наукову основу.

Микола Феофанович, як організатор і популяризатор сибірського садівництва, науково обґрунтував і експериментально довів його можливість, спростувавши думку про те, що в суворих природно-кліматичних умовах Сибіру і Далекого Сходу неможливо вирощувати сади. Сам Кащенко говорив про себе, що як українець за походженням, він з палкою пристрасстю ставить до садівництва. Переконаний дарвініст, талановитий натураліст і сумлінний експериментатор він формулює свої погляди на шляхи виведення сибірських сортів, ідеї щодо теорії акліматизації.

Говорячи про виведення нових рослинних форм, М.Ф. Кащенко вказує на такі шляхи: "1) облагороджування місцевих диких плодових рослин; 2) привчання до життя в даній місцевості диких чи культурних порід, або акліматизація; 3) гібридизація" [12]. Під "облагороджуванням" він розумів створення для сіянців сприятливих умов. "Для цієї мети

готові рослини, тобто взяті з лісу, не придатні. Для виховання слід брати тільки рослини, вирощені з насіння, створювати сприятливі умови, робити відбір у кількох поколіннях. Якщо у кожному новому поколінні брати насіння з кращих екземплярів, то бажані якості наростають" [11].

Говорячи про другий метод, а саме, акліматизацію плодкових дерев, М.Ф. Кащенко пише, що великих успіхів можна досягти шляхом посіву насіння і послідовного добору сіянців. Тут основною метою є одержання найстійкіших екземплярів, з яких можна відібрати найкращі. "Після іспиту з усієї цієї кількості обираються тільки кілька найкращих, а іноді, може, навіть один примірник... Решта сіянців, скільки б їх не було, знищуються без жодного жалю, бо вони свою роль вже відіграли. Залишати їх не можна, бо через випадкове опилення вони могли б зіпсувати зараз тільки вироблене нове цінне поріддя" [6].

На думку Миколи Феофановича, якщо навіть із кількох тисяч сіянців виявиться цінним один екземпляр, то навіть тоді основну мету можна вважати досягнутою, не лише тому, що цей екземпляр можна розмножувати вегетативно, а, головним чином, тому, що з його насіння можна одержати ще більш витривале потомство.

"Тільки поступовою акліматизацією поколінь можна пояснити розповсюдження багатьох порід тварин і рослин на земній кулі", — доходить висновків учений.

Третім методом створення нових форм за М.Ф. Кащенко є гібридизація. У своїх роботах він докладно висвітлював теоретичні положення гібридизації і важливість їхнього практичного використання. "Шляхом поєднання згаданих трьох методів і при широкому викорис-

танні відбору, — писав Микола Феофанович, — можна створити зовсім нові культурні породи, що відповідають вимогам даної місцевості". Досить згадати численні сорти суниць, троянд і яблук, які завдячують своїм походженням саме цим приемам. Роль гібридизації зростає у разі, коли вона проводиться з ретельним добром батьківських форм. У поглядах на мінливість М.Ф. Кащенко стояв на позиціях дарвінізму, розглядаючи спадкову мінливість організмів, яка виникає внаслідок їхньої взаємодії з середовищем, а також добір — основними факторами еволюції [13].

Нині на величезній території Сибіру і Далекого Сходу існує близько 100 тис. га багаторічних насаджень. Багато районів Сибіру перетворилися на зону суцільного садівництва [12, 15, 17].

Наприкінці ХІХ ст. А.П. Чехов, їдучи сибірським трактом, констатував: "садів тут немає". Але сади на той час вже були: у М.Ф. Кащенка в Томську, в ентузіастів-аматорів, послідовників і соратників Миколи Феофановича: П.С. Комісарова — під Омськом, А.І. Олоніченка — у Красноярську, І.П. Бедре — у Мінусінському повіті, І.Л. Худякова — у Владивостоці. Їх було багато, відомих як М.Ф. Кащенко та М.А. Лісавенко, які друкували свої статті про успішне вирощування мічурінських яблунь Єрмак і Тайожна в журналах "Плодоводство" та "Сибирский земледелец и садовод", і невідомих, що залишили ще й досі поширені сорти — малину Віслуха, ренетки Бистрянки, Янтарка алтайська.

Повернувшись в Україну, М.Ф. Кащенко обіймає місце професора зоології на агрономічному факультеті Київського політехнічного інституту. У віці 57 років, маючи поганий стан здоров'я, він не міг сподіватися на якусь іншу роботу, крім викладання. Але інтерес до рос-

лин і акліматизації був настільки великим, що М.Ф. Кащенко не зміг покинути цю справу. На невеликій ділянці землі (1200 м²), яку йому було виділено для особистого користування на території Політехнічного інституту, він у 1913 р. заклав свої перші досліді. Згодом учений отримав площу колишнього інститутського помологічного саду, який не доглядали впродовж десяти років. На великій ділянці біля Політехнічного інституту М.Ф. Кащенко проводить досліді з акліматизації рослин, хоча й з іншими, ніж у Сибіру, породами та сортами і в 1914 р. вже публічно звітує про перші кроки свого Акліматизаційного саду, або, як він називав його спочатку, розсадника [8].

У звіті згадуються десятки порід і сортів лише плодкових культур. Крім сортів яблунь, щеплених на дусені й парадизці, груш, щеплених на айві, слив, абрикосів, персиків, мушмули, горобини, обліпихи, малини, ожини та інших порід, живці, саджанці і насіння яких Кащенко бере в старих монастирських і приватних садах, одержує з різних місць (у тому числі із Сибіру і Далекого Сходу), він збирає на своїй ділянці колекцію овочевих, технічних, декоративних та інших рослин. У Києві робота вченого з акліматизації рослин стає ще більш багатогранною і різноманітною [14].

У роки Першої світової війни М.Ф. Кащенко розпочинає роботу з лікарськими рослинами, оскільки ввезення таких рослин і препаратів із них із Німеччини, яка була тоді головним експортером ліків, припинилося. Вже у 1916 р. в Акліматизаційному саду було зібрано 150 видів лікарських рослин. Відбиралися перспективні місцеві види, акліматизувалися завезені з інших країв. Найбільшого значення Микола Феофанович надавав

таким лікарським рослинам, як подофіл американський (*Podophyllum peltatum* L.), м'ята японська (*Mentha japonica* L.), беладона кавказька (*Atropa belladonna* L.), полин цитварний (*Artemisia cina* L.), шавлія (*Salvia officinalis* L.), ромашка (*Matricaria recutita* L.), валер'яна (*Valeriana officinalis* L.), наперстянка пурпурова (*Digitalis purpurea* L.) та інші.

До 1922 р. Акліматизаційний сад був розташований на території Політехнічного інституту, у 1922 його було перенесено на Лук'янівку, де у Миколи Феофановича був власний будинок та 0,5 га саду. В цей час у його розпорядженні залишалися лише дві невеликі земельні ділянки (одна — на території Зоологічного саду, а друга — на Лук'янівці, віддалена від першої на 3 км). Тут, на Лук'янівці, вчений у віці 66 років продовжує свою роботу з акліматизації. Оскільки приміщення для лабораторії не було, він робить робочими кімнати своєї квартири (вул. Мельникова, 45) [8].

Працювати доводилося у надзвичайно скрутних умовах [5]. Не можна без хвилювання читати спогади про життя і діяльність М.Ф. Кащенко в роки громадянської війни. Всі співробітники акліматсаду "розбіглися", за висловом Миколи Феофановича. М.Ф. Кащенко разом з С.Д. Лубкіним (робітником), ім'я якого він згадує з великою вдячністю, та двома його дітьми-підлітками, склали основну робочу силу акліматсаду. І незважаючи на це роботи не припинялися, поступово справи поліпшувалися, у 1923 р. Сад одержав спеціальний бюджет, що дало змогу збільшити штат і масштаби роботи [7]. І вже через два роки вчений писав: "Ми перемогли обстріли, перемогли голоднечу, перемогли навіть зруйнування нашого першого саду в 1921 році. З неймовірним напруженням, та ще й без засобів, ми відновили його на ново-

му місці, мало не в попередньому вигляді" [10].

Площа земельної ділянки поступово збільшувалася, і за сприяння влади в 1930 р. сад складався з п'яти ділянок загальною площею 12 га, де було представлено близько 500 видів і форм багаторічних рослин — південних плодкових, квітково-декоративних, лікарських, технічних. Було проведено велику роботу щодо планування території, створено мікрокліматичні ділянки для окремих рослин, штучні схили різних експозицій. Багато видів рослин вперше були випробувані в умовах півночі України саме в цьому Акліматизаційному саду [3]. Це був період максимального розвитку робіт Саду.

Особливе значення мають праці М.Ф. Кащенко із селекції плодкових культур, зокрема зимостійкого (в умовах Києва) сорту персика. Він поставив собі за мету послідовним добором у кількох поколіннях та шляхом гібридизації створити сорти персика, придатні для культури у північних районах України. Вихідний матеріал для селекції відбирали у приватних садах на північній межі поширення персика, де його вирощували в укритій культурі. У 1914 р. було висіяно невелику кількість насіння сортів Нектарин ананасний, Сріблястий ранній, а також насіння від сіянця Осіпова і двох сортів, одержаних ним від відомого тоді садовода М.С. Грабаря, — Амсден (плоди якого достигали у липні) та другого невідомого сорту (його плоди достигали у серпні). Сіянци першого покоління були висаджені на постійне місце, і в 1918 р. вони дали перший урожай.

Сіянци першого покоління невідомого сорту від Грабаря витримали київські морози і висаджені на постійне місце у 1918 р. запліднили у серпні, через що були названі Серпневими. Це були

гібридні сіянці від сортів Сріблястого раннього та Амсдена. "Натяк на це можна бачити з того, що в більшості сіянців першого дочірнього покоління колір плодів далеко інтенсивніший, ніж у сорту Сріблястий ранній, і скоріше підходив до кольору Амсдена" [5]. Друге дочірнє покоління персиків академіка Кащенко одержано від плодів урожаю 1921 р. Навесні 1923 р. сіянці були висаджені в ґрунт. Серед сіянців другої генерації М.Ф. Кащенко у 1926 р. виділив сіянець № 14-С, який вирізнявся раннім досяганням.

Дерева другого покоління персиків дуже постраждали після суворої зими 1923—1924 рр. Були відібрані плоди з виживших екземплярів. Третє дочірнє покоління Серпневих персиків складалося з двох груп: Серпневих пізніх — із суміші насіння висаджених у 1928 р. сіянців за номерами від 1 до 144 та Серпневих ранніх — від насіння урожаю 1927 р., зібраного з сіянця № 14-С, загальною кількістю 31 дерево. Зими 1929—1930, 1930—1931 і 1931—1932 рр. персики пережили добре. У 1932 р. із 128 дерев Серпневих пізніх одержано понад 25 тис. плодів. Того ж року почали зрідка плодоносити й сіянці від скоростиглого дерева № 14-С Серпневий ранній.

"Цей рік, — пише М.Ф. Кащенко, — був урочистим для Акліматизаційного саду. Кущі, рясно вкриті червоно-рожевими й рожевими плодами персиків, являли собою чудову картину, цілком нову для Києва" [6]. Процес збирання персиків був знятий для кінохроніки. Це була остання радість М.Ф. Кащенко, пов'язана з його творчою діяльністю. У 1933 р. врожай був дуже великий (близько 65 тис. плодів), але в оригінатора вже не вистачало сили відвідувати насадження і тішитися наслідками своєї багаторічної роботи.

Характерними прийомами ведення М.Ф. Кащенком селекційної роботи з персиками було те, що сіянці як першого, так і наступних поколінь вирощувались в природних умовах без захисту на зиму, без обрізування і формування крони (вирізувалися лише відмерзлі чи посохлі гілки), догляд за рослинами полягав лише у знищенні бур'янів, ґрунт не перекопували, добрива не вносили. Після суворих зим відбирали найкращі екземпляри.

У 1936 р. з третього покоління персиків було виділено два кращих номери Серпневих персиків, відомих під назвами: Серпневий Кащенко 118 (пізній) і Серпневий Кащенко 163 (ранній). У 1937 р. сорти Серпневі Кащенко було зараховано до провідних сортів плодових культур України. Завдяки високій морозостійкості Серпневі Кащенко № 163 і № 118 були рекомендовані для широкого виробничого випробування в лісостеповій смузі УРСР і в цілому ряді районів степової смуги [30].

У 1932 р. було висіяно під зиму 7000 насінин для одержання четвертого покоління київських персиків. Через рік сіянці запліднили, але взимку 1939–1940 рр. близько 30% рослин цього покоління загинуло [22].

Неперспективними виявилися сіянці, одержані від американських та середньоазіатських персиків: вони пізно достигали, страждали від морозів, ушкоджувалися хворобами. Хорошим компонентом для гібридизації М.Ф. Кащенко вважав персик Мао-Тха-ор, який він широко використовував для схрещування з кращими формами Серпневих персиків [24].

У 1949–1951 рр. почали плодоносити персики п'ятого покоління, висіяні в 1945–1946 рр. На базі форм персика четвертого, п'ятого, шостого поколінь у 1950–

1951 рр. було створено великий гібридний фонд, з якого після суворих зим 1955–1956, 1959–1960 рр. виділено найкращі форми [21].

Селекційна робота проводилася і з іншими сортами, які виписувалися із Середньої Азії та Північної Америки. Численні сіянці персика Кащенко були в подальшому використані для виведення зимостійких в умовах України сортів співробітниками Національного ботанічного саду НАН України (НБС) та Науково-дослідного інституту садівництва [26].

Як вихідний матеріал для селекції використали одержані в НБС кращі форми Серпневих персиків селекції М.Ф. Кащенко, інтродуковані вітчизняні і зарубіжні сорти. Було інтродуковане насіння багатьох сортів персика з Китаю, Угорщини, Чехословаччини, Середньої Азії тощо [28].

У результаті багаторічної роботи з інтродукції і селекції персика виведено і відібрано понад 70 перспективних форм. Цей матеріал став вихідним для створення сортів персика – Дружба, Дніпровський, Рум'яний, Пам'ять Шевченка, Київський жовтоплідний, Славутич, Подарок Києва, Лісостеповий ранній, Нектарин київський, Ветеран ботсаду, Сюрприз Києва, Жовтоплідний ранній, Осінній сюрприз та ін. (селекціонери І.М. Шайтан та Л.М. Чуприна) [29].

Сорти персика Дружба, Рум'яний та Нектарин київський одержані від посіву інтродукованого насіння китайського походження. Нові сорти персика вирізняються хорошою врожайністю, високими смаковими якостями, підвищеною стійкістю до несприятливих кліматичних умов.

Цікаво, що вирощувалися в Акліматизаційному саду і пласкі персики з Китаю, так звані Пань-тао, або інжирні персики.

Пласкі, або інжирні персики (Пань-Тао)

Деякі автори відносять ці персики до самостійного виду — *Persica compressa* Beap. Розповсюджені вони набагато менше, ніж звичайні персики, проте широко культивуються в окремих провінціях Китаю і в Середній Азії [4]. Плоди мають оригінальну плоско-вдавлену форму. Шкіра звичайно кремово-біла з червоними плямами. Кісточка плоско-округла. М'якуш білий або кремово-білий, ніжний, соковитий і солодкий, відмінної якості.

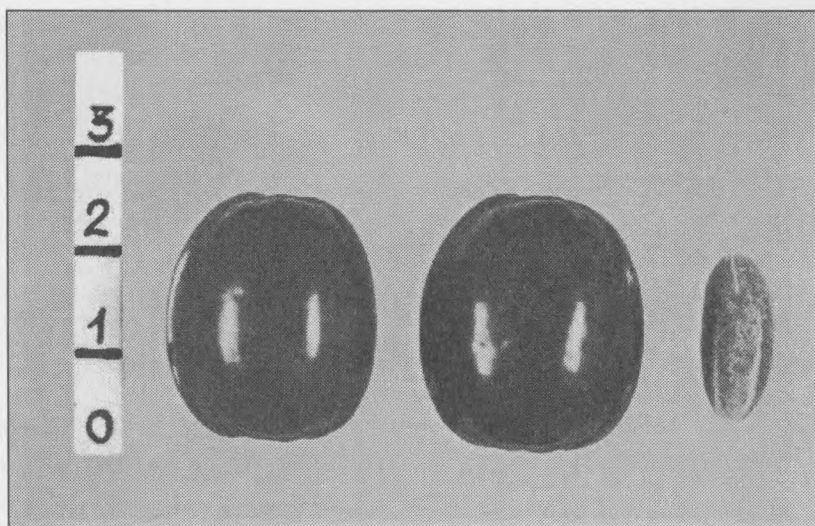
Пласкі персики за формою плоду наближаються до середньоазіатських інжирних сортів. Однак, як відмічає відомий вчений-помолог І.М. Рябов, вони зовсім неідентичні середньоазіатським, відрізняються кісточкою, листками та іншими морфологічними ознаками.

У НБС виведено сорти Інжирний 74-М та Інжирний-3. Плоди масою до 100–120 т г, жовті, з рум'янцем, що займає більшу частину плоду. М'якуш соковитий, солодкий, приємного смаку, досягають плоди у середині вересня. Урожай з дерева становить 25–30 кг.

Працював М.Ф. Кащенко і над виведенням зимостійких сортів абрикоса. І хоча сам учений надавав цій роботі мен-

шого значення, ніж роботі з персиком, вона теж є неоцінним його вкладом у справу селекції. Акліматизацію абрикосів він проводив методом посіву насіння у повторних генераціях. Крім того, вчений вирощував сіянці зимостійких дикорослих видів абрикосів сибірського (*Armeniaca sibirica* (L.) Lam.) і маньчжурського (*Armeniaca mandshurica* (Maxim.) Skvortz.), які використовувалися в подальшому для гібридизації з культурними сортами абрикоса. Від першого покоління з насіння південних сортів абрикосів Кащенко відібрав перспективні №№ 74, 80, 84. З другого покоління сіянців місцевих форм абрикосів селекційного фонду було відібрано перспективні № 16 і № 30. В умовах Лісостепу України найкращими виявилися № 16 і № 84.

Селекціонери НБС — І.М. Шайтан і Л.М. Чуприна — продовжили роботу Миколи Феофановича і створили чудові сорти абрикоса, зимостійкі у Лісостепу України — Пам'ять Кащенка (№ 74), Київський консервний (Кащенко № 84 × Ювілейний), Ботсадівський (Кащенко № 84 × Литовченка), Ранній № 10–12,

Плоди кизилу сорту Кораловий Марка (НБС)

Гібрид № 132, Гібрид № 127 (Нікітський × Кащенко № 16), Літній сувенір (№ 80 × Кащенко № 84) [29].

М.Ф. Кащенко інтродукував на північ України айву довгасту (*Cydonia oblonga* Mill.), хеномелес японський (*Chaenomeles japonica* Lindl.), мушмулу германську (*Mespilus germanica* L.), горобину домашню (*Sorbus domestica* L.), актинідию аргу́та (*Actinidia arguta* (Siebold et Zucc.) Planch. ex Miq.), іргу канадську (*Amelanchier canadensis* (L.) Medic.), обліпиху крушиновидну (*Hipporhaë rhamnoides* L.), хурму віргінську (*Diospyros virginiana* L.), кизил справжній (*Cornus mas* L.). Велику селекційну роботу з цими культурами він не встиг провести, але початок було покладено.

Особливої уваги заслуговує робота з айвою довгастою (*Cydonia oblonga* Mill.). У 1924 р. М.Ф. Кащенко відібрав сіянці айви, вирощені з кримських сортів Березького і Масльонки. Київські форми айви порівняно з кримськими сортами містили менше цукру і кислот, але найважливішою перевагою була їхня висока зимостійкість. Від цих сіянців айви у по-

дальшому було одержано кілька поколінь, які послужили вихідним матеріалом для створення у НБС нових сортів айви довгастої (селекціонер С.В. Клименко) – Дарунок онуку, Студентка, Академічна, Марія, одному з кращих сортів (Кащенко № 18) присвоєно ім'я Миколи Феофановича [16].

"Зійшли сходи осіннього засіву 25-го року великоплідного кизилу (*Cornus mas* L.)," – пише М.Ф. Кащенко [6, с. 43]. Більше про кизил відомостей немає, але зрозуміло, що він був у колекційному фонді Миколи Феофановича. Невелика колекція кизилу Акліматизаційного саду ім. М.Ф. Кащенко у 1960-х роках стала основою для створення автором цієї статті впродовж 40 років сортів кизилу, вперше внесених до Державного реєстру сортів України [18] – Світлячок, Елегантний, Екзотичний, Видубецький, Радість, Семен, Кораловий Марка, Лук'янівський, Володимирський, Євгенія, Олена, Янтарний та інші [19].

Успішно вирощувалася у Саду і хурма віргінська (*Diospyros virginiana* L.), її поодинокий жіночий екземпляр ріс у

Плоди айви сорту Дарунок онуку (НБС НАН України)

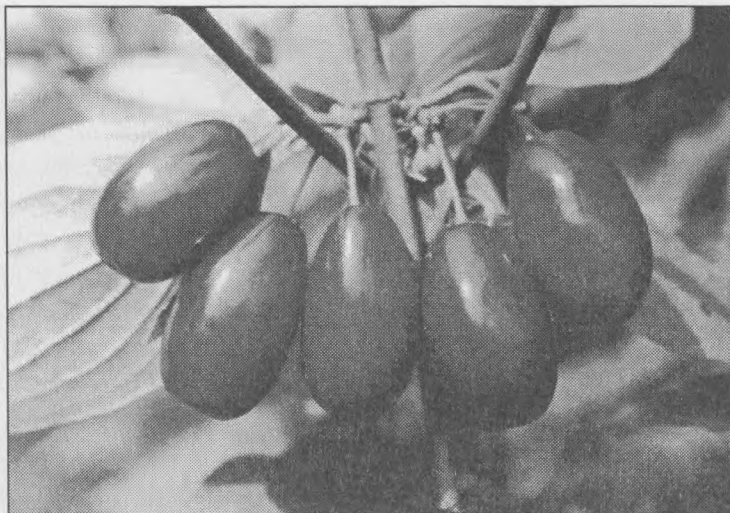
Саду до кінця його існування. Збереглися і розкішні екземпляри казанликської троянди (*Rosa damascena* Mill. f. *trigintipetala* Dieck.), які щорічно рясно цвіли. М.Ф. Кащенко розмножив її від одного куща, привезеного його сестрою з Казанлика (Болгарія) у 1914 р. Вирощували її і як декоративну, і з практичною метою — для одержання ефірної олії. Ця форма дамаської троянди використовується у промислових насадженнях як ефіроолійна. На одній рослині троянди нараховується до 1000 надзвичайно духм'яних квіток.

Внаслідок багаторічної селекційної роботи було виведено також нові сорти опійного маку (*Papaver somniferum* L.), зимостійких форм валеріани (*Valeriana officinalis* L.), рицини (*Ricinus communis* L.), лаванди (*Lavanda spica* L.), нові форми наперстянки (*Digitalis purpurea* L.), анісу (*Pimpinella anisum* L.), фенхелю (*Foeniculum vulgare* Mill.), алтею (*Althea officinalis* L.), ревеню тангуського (*Rheum palmatum* L.), шавлії (*Salvia officinalis* L.), півників (*Iris pseudacorus* L.), кмину (*Carum carvi* L.), конопель (*Cannabis*

sativa L.), аконіту (*Aconithum napellus* L.), ромашки (*Matricaria recutita* L.), рути (*Ruta graveolens* L.), дурману (*Datura stramonium* L.) та ін. [6]. Крім того, вирощували подофіл американський (*Podophyllum peltatum* L.), м'яту японську (*Menta japonica* L.), беладону звичайну (*Atropa belladonna* L.), полин цитварний (*Artemisia cina* L.), женьшень (*Panax ginseng* С.А. Мей) тощо.

Для одержання нових зимостійких сортів винограду М.Ф. Кащенко застосував метод віддаленої гібридизації між диким амурським виноградом (*Vitis amurensis* Rupr.) і культурними сортами. Отриманий ним гібрид № 257 зимував в умовах Києва без укріття і давав плоди високої якості [21].

Працював учений і з іншими інтродукованими ним рослинами: *Mespilus germanica* L., *Sorbus domestica*, *Amelanchier canadensis* Medic і *A. rotundifolia* Dum, різними формами *Castanea sativa* Mill., *Shepherdia argentea* Nutt., *Hippophaë rhamnoides* (L.), *Chaenomeles japonica* Lindl та ін. До хеномелеса М.Ф. Кащенко також застосував посів з відбо-

Плоди кизилу сорту Радость

ром. Ось що він пише [23, 159–160]: "...у этого кустарника плоды чрезвычайно различны по величине. Мне пришло в голову использовать этот факт для выведения крупноплодной породы, годной в качестве плодового растения. По моей просьбе В.Л. Симиренко привез мне осенью 1913 г. несколько десятков самых крупных из своего питомника..."

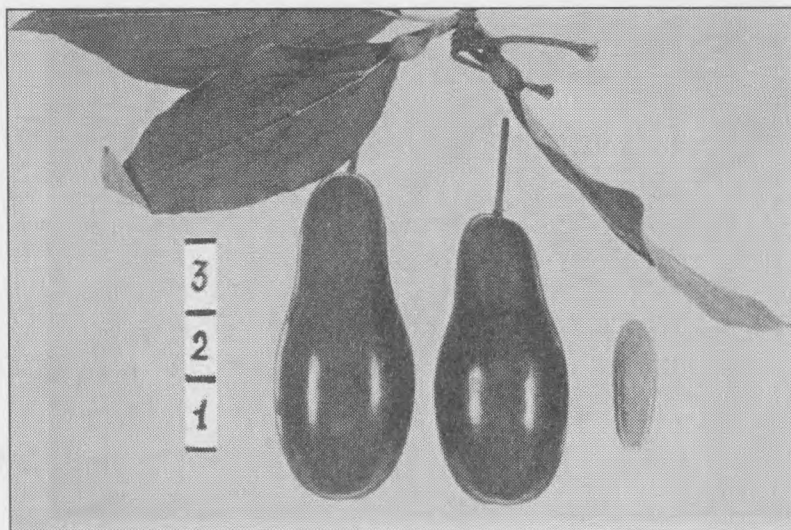
Колекція форм хеномелеса японського Акліматизаційного саду стала основою для створення сортів цієї нової плодової культури. До Реєстру сортів рослин України внесено чотири сорти хеномелеса селекції НБС. Це сорти Вітамінний, Цитриновий, Караваєвський, Помаранчевий (селекціонери С.В. Клименко, О.М. Недвига) [25].

Досягнуто в НБС великих успіхів і щодо селекції актинідії (селекціонери І.М. Шайтан, Р.Ф. Клєєва, П.А. Мороз, Н.В. Скрипченко), колекція саду містить різні види актинідії, зокрема *A. kolomikta* (Rupr. et Maxim.) Maxim., *A. arguta* (Siebold et Zucc.) Planch. ex Miq., *A. purpurea* Rehd., *A. polygama* (Siebold et Zucc.) [27]. До Реєстру сортів рослин України на

2001 рік внесено 12 сортів актинідії селекції НБС, зокрема: Сентябрьская, Пурпурова садова, Київська гібридна, Київська крупноплодна, Фігурна, Ріма, Перлина саду, Загадкова, Надія, Оригінальна, Рубінова, Караваєвська урожайна [25].

Завданням селекційної роботи Кащенко з обліпихою було збільшення розміру плодів, виведення безколючкових форм. Щоправда, цю роботу вчений не встиг розпочати.

М.Ф. Кащенко випробував багато цінних для зеленого будівництва порід — дерев, чагарників, лян (понад 250). Ним вперше були завезені багряник звичайний (*Cercis siliquastrum* L.), птеростіракс косматий (*Pterostyrax hispida* Sieb et Zucc.), маакія амурська (*Maackia amurensis* Rupr. et Maxim.), мигдаль степовий (*Amygdalus nana* L.), індигофера Жерара (*Indigofera gerardiana* (Wall.) Backer.), леспедеца двоколірна (*Lespedeza bicolor* Turcz.), гамамеліс японський (*Hamamelis japonica* Sieb. et Zucc.), фонтанезія філіпеєвидна (*Fontanesia phillyreoides* Dipp.), кампсіс укорінюваний (*Campsis radicans* (L.) Seem.). Звідси

Плоди кизилу сорту Елегантний (НБС)

в Україні поширилися катальпа прекрасна (*Catalpa speciosa* Ward) і к. бігонієвидна (*C. bignonioides* Walt.).

Завдяки роботам М.Ф. Кащенко вперше в умовах Києва було успішно інтродуковано багато далекосхідних декоративних видів рослин. Він працював з чотирма видами каліфорнійських кактусів з роду *Opuntia*. Один з них – дуже декоративний, зимував в умовах Києва протягом 40 років, давав напівістівні плоди.

Теоретичні засади і практичні прийоми акліматизації, розроблені М.Ф. Кащенком, стали класичними і не втратили свого значення і дотепер.

У травні 1932 р. Акліматизаційний сад відвідав президент ВАСГНІЛ М.І. Вавілов, який високо оцінив здобутки наукового колективу, очолюваного М.Ф. Кащенком, і відзначив, що "...справу, розпочату академіком Кащенком, слід підтримати як таку, що має державну вагу" [3].

Праці М.Ф. Кащенко пережили свого творця і ще довго служитимуть розвитку науки і практики. Після його смерті у

1935 р. ділянка землі з будівлями перейшла до Інституту ботаніки АН УРСР, а після 1945 р. Акліматизаційний сад ввійшов як філія до складу відділу акліматизації рослин Центрального республіканського ботанічного саду АН УРСР (нині Національний ботанічний сад ім. М.М. Гришка НАН України).

У 1975 р. територію Акліматизаційного саду (на той час близько 5 га) було відведено під будівництво Вищої партійної школи при ЦК КПУ, і Академія наук була змушена в дуже стислі строки звільнити площу для будівництва. Автор цієї статті, за іронією долі, була останнім директором Акліматизаційного саду. Його колекцію (близько 6 тис. рослин) було перенесено на територію ЦРБС АН України. Старі меморіальні дерева, посаджені ще М.Ф. Кащенком, знищені при будівництві. Нині на території Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка, розташованому на місці Вищої партійної школи, зберігся лише один старий платан та кілька грецьких горіхів.

Відділ акліматизації плодкових рослин НБС НАН України, який носить ім'я М.Ф. Кащенко, продовжує наукову роботу з інтродукції та селекції південних та нових плодкових культур. Основні методи роботи — посів інтродукованого насіння, вирощування повторних поколінь, міжвидова та віддалена гібридизація, реципрокні схрещування, відбір. За 50 років роботи відділу шляхом аналітичної та синтетичної селекції одержано нові для півночі України форми і сорти персика (*Persica vulgaris* Mill.), абрикоса (*Armeniaca vulgaris* Lam.), айви довгастої (*Cydonia oblonga* Mill.), кизилу справжнього (*Cornus mas* L.), видів актинїдії (*Actinidia* Lindl.), лимоннику китайського (*Schizandra chinensis* Baill.), калини звичайної (*Viburnum opulus* L.), хеномелеса японського (*Chaenomeles japonica* Lindl.), які районовані у багатьох регіонах України [25], створено колекції хурми віргінської та кавказької (*Diospyros virginiana* L., *D. lotus* L.), обліпихи крушиновидної (*Hipporhamnoides* L.), шефердії сріблястої (*Shepherdia argentea* (Pursh) Nutt.), лоха багатоквіткового (*Elaeagnus multiflora* Thunb.), жимолості їстівної (*Lonicera edulis* Turz.), шовковиць білої та чорної (*Morus alba* L., *M. nigra* L.), видів горобини (*Sorbus* L.) та ін.

Помер Микола Феофанович 29 березня 1935 р., похований на Лук'янівському кладовищі, поряд з його дітищем — Акліматизаційним садом, де він працював до останніх своїх днів, збагачуючи флору України новими видами і сортами рослин. На жаль, нині не лишилося саду, нема й будинку по вул. Мельникова, де він мешкав. Та пам'ять про вченого лишилася у його наукових працях і рослинах, які допомагають створенню нових сортів.

1. *Береговий П.М., Лагутіна М.А.* Видатні вітчизняні ботаніки. — К.: Рад. школа, 1955. — 224 с.
2. *Биологи.* Библиографический справочник // Под ред. Н.Ф. Серкова. — К.: Наук. думка, 1984. — 815 с.
3. *Гришко Н.Н.* Академик Н.Ф. Кащенко — выдающийся биолог-мичуринец. — К.: Изд-во АН УССР, 1951. — 55 с.
4. *Драгавцев А.П.* Плодоводство в Китае. — М.: Колос, 1966. — 455 с.
5. *Дрига І.О.* Роботи з акліматизації персиків у Києві // Тр. Ботан. саду АН УРСР. — 1949. — Т.1. — С. 78–96.
6. *Заходи.* Видання Київського акліматсаду (при ВУАН) — Київ, 1929. — № 3. — 47 с.
7. *Історія Академії наук України.* 1918–1993. — К.: Наук. думка, 1994. — 318 с.
8. *Кащенко М.Н.* Биография ак. Кащенко Н.Ф. // Рукопись. 1.09.1939 г. — 37 с.
9. *Кащенко Н.Ф.* Первые шаги моего акклиматизационного питомника в г. Киеве. — Ростов-на-Дону: Изд-во об-ва садоводства, 1914. — С. 24–25.
10. *Кащенко М.Ф.* На допомогу Київському акліматизаційному саду. — К., 1925. — 27 с.
11. *Кащенко Н.Ф.* Инструкция для сбора семян с целью акклиматизации растений. — К., 1930. — С. 7–8.
12. *Кащенко Н.Ф.* Научные основы и практическое значение гибридизации // Изв. АН СССР. — М.: Изд. АН СССР. — 1951. — № 4–6. — С. 45–54.
13. *Кащенко Н.Ф.* Сибирское садоводство. Подготовлено к печати М.А. Лисавенко. — М.: Изд-во с.-х. литературы, 1963. — 216 с.
14. *Кащенко Н.Ф., Касаева М.А.* Форсированная акклиматизация подсушиванием // Изв. Академии наук СССР (биологическая серия). — 1951. — № 4. — С. 57–60.
15. *Клименко С.В.* Микола Феофанович Кащенко // Укр. ботан. журн. — 1985. — 42, № 3. — С. 96–98.
16. *Клименко С.В.* Айва обыкновенная. — К.: Наук. думка, 1993. — 285 с.
17. *Клименко С.В.* Микола Феофанович Кащенко // Укр. ботан. журн. — 1997. — 54, № 3. — С. 308–312.
18. *Клименко С.В.* Наукові ідеї акад. М.Ф. Кащенко у роботах по інтродукції та селекції на півночі України // Матеріали

наукових читань, присвячених 100-річчю відкриття подвійного запліднення у покрито-насінних рослин проф. С.Г. Навашиним (Київський державний ун-т ім. Т.Г. Шевченка). – К.: Фітосоціоцентр, 1998. – С. 113–116.

19. *Клименко С.В.* Кизил в Україні. Біологія, вирощування, сорти. – К.: Фітосоціоцентр, 2000. – 92 с.

20. *Клименко С.В., Чувікіна Н.В.* Акліма-тизаційний сад. Енциклопедія сучасної України. – К., Кординаційне бюро 2001. – т. 1. – С. 299–300.

21. *Коханова Л.Л., Комарницькая А.М.* Пятьдесят лет работы по акклиматизации южных плодовых растений на севере Украины // Бюл. ГБС. – 1964. – Вып. 52. – С. 25–29.

22. *Коханова Л.Л., Павленко Г.С.* Південні рослини крокують на північ. – К.: Наук. думка, 1967. – 172 с.

23. *Лисавенко М.А.* Жизнь и деятельность Николая Феофановича Кашенко // Н.Ф. Кашенко. Сибирское садоводство. – М., Сельхозиздат, 1963. – С. 5–27.

24. *Пионтковський А.А.* Нові і малопоширені в УСРР плодоягідні рослини. – К.: Вид-во АН УСРР, 1936. – 106 с.

25. *Реєстр* сортів рослин України на 2001 рік. Державна комісія України по випробуванню та охороні сортів рослин України. – Київ, 2001. – 139 с.

26. *Родионов А.П.* О выведении зимостойкого персика // Укр. НИИ садов. Биология и селекция плодовых и ягодных культур. – Вып. 39. – К.: Госсельхозиздат УССР, 1953. – С. 15–23.

27. *Скрипченко Н.В., Мороз П.А.* Актинідія (сорти, вирощування, розмноження). – К.: Фітосоціоцентр, 2002. – 44 с.

28. *Шайтан І.М.* Культура персика. – К.: Урожай, 1967. – 195 с.

29. *Шайтан І.М., Чуприна Л.М., Анпілогова В.А.* Біологічні особливості і вирощування персика, абрикоса, аличі. – К.: Наук. думка, 1989. – 254 с.

30. *Щербина М.* Дослідні роботи над персиками на Київщині // Сад та город. – К.: Держсільгосп. вид-во. – 1934. – № 5. – С. 30–37.

ВКЛАД АКАДЕМИКА Н.Ф. КАШЕНКО
В РАЗВИТИЕ ТЕОРИИ И ПРАКТИКИ
ИНТРОДУКЦИИ РАСТЕНИЙ
В УКРАИНЕ

С.В. Клименко

Национальный ботанический сад
им. Н.Н. Гришко НАН Украины,
Украина, г. Киев

Освещена деятельность академика Н.Ф. Кашенко в области интродукции, акклиматизации и селекции растений в разные периоды его жизни. Рассмотрен период становления акклиматизации и селекции плодовых, лекарственных и декоративных растений на севере Украины.

CONTRIBUTION OF ACADEMICIAN
M.PH. KASHCHENKO IN THE DEVELOP-
MENT OF THEORY AND PRACTICE OF
PLANT INTRODUCTION IN UKRAINE

S.V. Klimenko

M.M. Grishko National Botanical Gardens,
National Academy of Sciences of Ukraine,
Ukraine, Kyiv

Activity of academician M.Ph. Kashchenko in area of introduction and acclimatization of plants during the different periods of his life is described. The period of becoming of acclimatization and selection fruit, medicinal and ornamental plants in the north of Ukraine is considered.